

İLLETE YÖNELİK NAKZ İTİRAZI VE NAKZA KARŞI CEVAPLAR

Ahmet Numan ÜNVER*

Öz

Fıkıh usulünün en önemli meselelerinden biri kıyas olup, kıyas konusu içerisinde tartışmaların en fazla yer aldığı konular ise illet bahisleridir. İletet bahislerinde yer alan başlıklardan birini de illete yönelik itirazlar teşkil eder. İllete yönelik çeşitli itirazlar zikredilir ki bunlardan biri de illetin muttarid olup olmaması veya illetin tahsisinin imkânı gibi meselelerle bağlantılı olan nakz itirazıdır. İletetin bulunmasına rağmen hükmün bulunmaması anlamına gelen nakzın geçerlilik alanı ve bu itiraza karşı verilebilecek cevapların geçerliliği noktasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu çalışmada, nakzın, hangi durumlarda illeti geçersiz kılacağı; yöneltilen nakz itirazına ne şekilde cevap verilerek bu itirazın defedebileceği, bu cevapların geçerli ve geçersiz olanları gibi hususlar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nakz, Kıyas, İletet, İtiraz, Cedel.

Refutation Objection Against the Cause and Answers Against the Refutation

Abstract

One of the most important subjects of Islamic Jurisprudence is the subject of qiyas, and within that there are the cause topics, where most of the disagreements take place. Various objections against the cause are mentioned, and one of them is the refutation objection, which is connected with such issues as whether or not the cause is muttarid and the possibility of limitation of the cause. The present work deals with such matters as the circumstances under which the refutation-which is the name given to the case where there is no hukm despite the existence of the cause-invalidates cause, the ways to respond to the refutation objection in order to reboot that objection, and those responses that are accepted and those refuted.

Keywords: Refutation, Qiyas, Cause, Objection, Dialectic, Controversy.

Giriş

Fıkhî/usûlî tartışma yöntemlerinin ele alındığı usûlî cedel/münazara literatüründe, fıkhî/usûlî bir mesele üzerinde tartışılırken delillerin ne şekilde tertip edileceği ve bu delillere hangi tertibe göre itiraz edilip bu itirazlara ne şekilde cevap verileceği anlatılmaktadır. Bu noktada usulün üzerinde en fazla tartışma cereyan eden meselelerinden biri olan kıyas meselesi de söz konusu literatürde önemli bir yer teşkil etmektedir.

Kıyas bahsinde, kıyasa yöneltilebilecek itirazlar sıralanırken, diğer tüm bahislerde olduğu gibi, yöneltilen itirazların tertibine önem verilmiştir. İddia sahibi kişiye (müddei/müstedil/müçib) itirazlar yöneltilirken, itirazların çelişkiye düşmeden yapılması önem arz eder. Dolayısıyla anlamaya yönelik sorular reddetmeye yönelik olanlara, icmâlî itirazlar tafsilî itirazlara, genel itirazlar özel itirazlara, asıl ile ilgili itirazlar fer' ile ilgili itirazlara öncelenmelidir.

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi (aunver@sakarya.edu.tr)

Aksi durumda ilk olarak müsellem sayılan bir durumun sonradan reddedilmesi gibi bir durumla karşılaşılacaktır ki bu da tartışma usulünde hatalı bir yoldur.¹

Bu bağlamda nakz, kıyasa yönelik eleştiriler arasında son sıralarda gelen itirazlardan biri olarak aktarılsa da, hangi eleştirilerin nakza önceleneceği veya nakzdan sonraya bırakılacağı hususu ihtilaflıdır.² Bununla birlikte nakz, ilmi bir tartışmada her ne kadar itiraz tertibi açısından başlarda olmasa da en çok kullanılan itiraz yöntemlerinden bir tanesidir. Nitekim Zerkeşî (794/1391) illete yönelik itirazların ilki olarak nakzı zikrettikten sonra “*Her ne kadar en sonda gelen sorulardan/itirazlardan biri olsa da münazaralarda çokça kullanıldığı için nakzı önce zikrettik.*”³ diyerek nakzın önemine dikkat çekmiştir.

Bu çalışmada ilk olarak nakzın lügat ve ıstılah anlamları ortaya koyulduktan sonra, nakzın hasmın görüşünü çürütmede geçerli bir itiraz olduğu alanlara dair görüşlere değinilecek, sonrasında ise örnekler ile nakz itirazına hangi şekillerde cevap verilebileceği üzerinde durulacaktır. Araştırma, usulcülerin çoğunluğunun kabulleri üzerinde yoğunlaşacak; nakzın mahiyetine dair tartışmalara da yer temas edilecektir.

Nakzın Sözlük ve Terim Anlamı

Arapçada “n-k-z (ن - ق - ض)” kök harflerinden türeyen nakz kelimesi sözlükte; yıkmak, iptal etmek, çelişikliği ortaya koymak, bozmak, fesada uğramak gibi anlamlara gelmektedir.⁴

Usulcülerin terminolojisindeki anlamına bakıldığında, kapsam açısından kimi farklılıklar olmakla birlikte hemen hemen birbirine benzer ifadelere rast-

- 1 Osman b. Amr İbn Hâcib, *Münteha'l-vusûl ve'l-emel fi ilmeyi'l-usûli ve'l-cedel* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1985), 202.
- 2 Konuyla ilgili farklı sıralamalar için bkz. Muhammed Yusuf Ahundcân Niyâzî, “el-Mûlahhas fi'l-cedel fi usûli'l-fikh li'ş-Şeyh Ebî İshâk İbrâhîm b. Ali b. Yusuf eş-Şîrâzî” (Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1986), 2:676; Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, nşr. Fevkiye Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye, 1979), 131-132; İbnü'l-Cevzî, Muhiddin Yusuf el-Hanbelî, *el-İzâh li-kavânîni'l-ıstılâh fi'l-cedel ve'l-münâzara*, nşr. Mahmud b. Muhammed ed-Değîm (Kâhire: Mektebetü medbûli, 1995), 275-276; İbn Hâcib, *Münteha'l-vusûl*, 202.
- 3 Bedreddin Muhammed Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh* (Kuveyt: Vizâratü'l-evkâf ve'ş-şu'ûni'l-islâmîyye, 1996), 5:261.
- 4 Bkz. İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüğâ ve sihâhu'l-Arabiyye*, nşr. Ahmed Attar (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), 3:1110; Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüğâ*, nşr. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1979), 5:470, 471; Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru sâdir, 1414), 7:242; Muhammed b. Yakub Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005), 656.

lanmaktadır. Genel olarak nakz; “illet olduğu iddia edilen vasfın bir konuda bulunmasına karşın illetin gerektirdiği hükmün o konuda bulunmaması (tehallüf)”⁵ anlamına gelmektedir. Bir itiraz türü olarak ise hasmın illetini geçersiz kılmak için hükmün tehallüf ettiği bir meselenin ortaya çıkarılmasıdır.⁶

Meselenin daha iyi anlaşılması için bir örnek verecek olursak: A şahsı köle karşılığında B şahsından kumaş satın alsın ve teslim-tesellümden sonra köle helak olsa ve daha sonrasında kumaşa akit öncesine ait bir kusur bulunsun; bu durumda müşteri olan A şahsının kumaşı, satıcı olan B şahsının da helak olan kölenin kıymetini iade ederek akdi feshetmesi mümkün olacaktır. Şâfiîler buradan hareketle, “fesih” illetinin bulunduğu durumlarda, ivazların aynaları şayet helak olmuşsa, tarafların yeminleşerek helak olan aynalar yerine bunların kıymetlerini iade etmek suretiyle de akdi sonlandırabileceğini söylemişlerdir. Hanefîler ise bunun ikâle akdi ile nakz olduğunu, zira ikâlenin malın kıymetini iade etmek suretiyle sahih olmadığını söylemişlerdir. Buna göre Hanefîler illet olan “fesih” olma vasfının ikâlede de bulunduğunu, ancak aynı hükmün burada bulunmadığını; yani ikâlenin, aynaların kıymetlerinin iadesiyle sahih olmayacağını söylemişler ve illetin bulunmasına rağmen hükmün bulunmadığını ileri sürerek illetin geçersiz olduğunu iddia etmişlerdir.⁷

Nakz kimi müelliflerce *münâkaza*⁸ ya da *tahsîsü'l-ille*⁹ olarak da ifade edilmiştir. Bu noktada özellikle nakz ile tahsîsü'l-ille terimlerine değinmek gerekmektedir. Zira İbn Hâcib (646/1248) gibi *tahsîsü'l-ille* ile nakzın kastedildiğini söyleyenler olmakla birlikte, özellikle Hanefîler bu konuda bir ayrıma gitmiş ve *tahsîsü'l-ille* ile nakzın gerek lügavî gerekse şerî kullanım açısından farklı şeyler olduğunu savunmuşlardır.¹⁰ Abdülaziz Buhârî (730/1329) de Pezdevî'nin (482/1089) bu ayrımının doğurduğu sonuca dair açıklama yapmıştır. Buna göre bir konuda illetin bulunmasına rağmen bir engel sebebiyle hükmün bulunmaması anlamına gelen *tahsîsü'l-ille*, âmın tahsisindeki duruma benzer bir özellik taşımakta; illetin tahsis edilmediği diğer durumlarda illet geçerliliğini korumakta ve hükmü doğurmaktadır. Nitekim Hanefîlerin istihsân delili de bu bağlamda düşünülebilir. Bu durum illetin fesadını gerektiren bir mahiyette değildir. Ancak illetin fesadını gerektiren tüm durumları

5 Adudüddin Abdurrahman İcî, *Şerhu'l-Adud alâ Muhtasari'l-Münthehe'l-usûli* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2000), 299; Ali b. Süleyman Merdâvî, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdurrahman el-Cibrîn (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2000), 7:3214;

6 Ebû Hâmid Muhammed Gazâlî, *el-Münthehal fi'l-cedel*, nşr. Ali el-Umeyrîmî (Beyrut: Dâru'l-varrâk, 2004), 447.

7 Ebû İshak İbrahim b. Ali Şîrâzî, *el-Me'ûne fi'l-cedel*, nşr. Abdülmecid Türkî (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1988), 242-243.

8 Ali b. Muhammed Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî' Keşfü'l-esrâr içinde* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1997), 4:62; Muhammed b. Ahmed Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ty), 2:233.

9 İbn Hâcib, *Münthehe'l-vusûl*, 171.

10 Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî Keşfü'l-esrâr içinde*, 4:46-47.

ifade eden¹¹ nakzda durum bunun tersine olup nakz illetin tümünden geçersizliği neticesini doğurmaktadır.¹²

Usulcülerin büyük çoğunluğu ise nakz ile *tahsîsü'l-ille* arasında kastedilen mana açısından bir fark olmadığını ileri sürmüşlerdir.¹³ Nitekim Zerkeşi de nakzın kelime manasından yola çıkarak; illetin bulunmasına rağmen hükmün bulunmamasını bir kusur olarak görenlerin -ki cumhurun görüşü bu yöndedir- bu durumu nakz olarak isimlendirdiğini, bunun bir kusur olmadığını söyleyenlerin ise bu duruma *tahsîsü'l-ille* dediklerini ifade etmiştir.¹⁴

Nakz meselesinin temelinde ise illetin bulunduğu her yerde hükmün de bulunması anlamına gelen tardın, illetin şartlarından olup olmaması noktasındaki ihtilaf yatmaktadır. Usul âlimleri arasında tardı şart olarak kabul ve ret yönünde iki farklı tavır olmakla birlikte bunun illetin şartı olmadığını ancak illetin sıhhatine bir delil olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır.¹⁵ Bu görüş ayrılıkları da genel hatlarıyla nakzın illete yönelik geçerli bir itiraz olarak kabul edilip edilmemesinde önemli rol oynamıştır. Bu çerçevede nakzın hangi durumlarda illeti geçersiz kılacağına dair görüşleri zikretmek gerekir.

Nakz İtirazının Geçerlilik Alanına Dair Görüşler

Bu başlık altında illetin bulunmasına rağmen hükmün bulunmamasının, hangi durumlarda söz konusu illeti geçersiz saymaya sebep olduğuna dair ihtilaflar zikredilecektir. Bu ihtilaflar illetin mansûs veya müstenbat olmasına, hükmün tehallüfünün nedenlerine bağlı olarak şekillenmektedir. Konuya dair çeşitli eserlerde pek çok görüş zikredilmekle birlikte bunların pek çoğu şaz görüşlerdir. Konuyla ilgili örneklere nakz itirazına karşı verilebilecek cevaplara dair başlık altında yer vereceğimiz için burada yalnızca öne çıkan görüşleri zikretmekle yetineceğiz:

1. Nakz mutlak olarak illeti geçersiz kılar: Bu görüş İmam Şâfiî'nin (204/819), mütekellimin usulcülerinin ekserisinin ve İmam Mâtürîdî'nin (333/944) görüşüdür. Buna göre illet ister nass ile belirlenmiş (mansûs) isterse icthad yoluyla belirlenmiş (müstenbat) olsun; illet bulunması durumunda hükmün tehallüf bir maniden dolayı olsun ya da olmasın, tüm bu durumlar illeti geçersiz kılar.¹⁶

11 Şîrâzî, *el-Mülahhas*, 2:676.

12 Abdülaziz b. Muhammed Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997), 4:46.

13 Muhammed Yusuf Ahundcân Niyâzî, "el-İ'tirâzâtü'l-vâridetü ale'l-kıyâs" (Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1995), 230.

14 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, 5:261.

15 Bkz. Tuncay Başoğlu, "Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 147-166.

16 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, 5:262; Merdâvî, *et-Tahbîr*, 7:3213.

2. Bir mani veya şartın bulunmaması sebebiyle olan nakz mutlak olarak illeti geçersiz kılmaz: Buna göre nasıl ki âmm lafızların tahsisi caiz ise ve tahsise uğramayan kısımlarda âmm lafzın hükmü geçerli ise durum burada da aynıdır. Bir mani sebebiyle hükmün tehallüf etmesi aklen istisnâ gibidir. Irak Hanefilerinin çoğunluğu, Kerhî (340/952), Debûsî (430/1039), İmam Mâlik (179/795), Ahmed b. Hanbel (241/855) ve Mu'tezile'nin ekserisinin görüşünün bu şekilde olduğu söylenebilir.¹⁷ Râzi (606/1210) ise söz konusu maniye istisnâ ile sınırlamıştır ve yalnızca bu durumda nakzın illete zarar vermeyeceği görüşündedir.¹⁸

3. Nakz, yalnızca müstenbat illeti mutlak olarak geçersiz kılar: Cüveynî (478/1085) ve Râzî'nin aktardığına göre bu görüş usulcülerin çoğunluğunun benimsediği görüştür.¹⁹

4. Tehallüf bir mani veya şartın bulunmamasından kaynaklanıyorsa müstenbat illete zarar vermez. Aynı şekilde mansûs illet de zannî bir delille sabit olduysa ve bir mani veya şart eksikliği takdir edilebiliyorsa mansûs illete zarar vermez.²⁰

Bu görüşler dışında zayıf olarak nitelendirilmiş ya da yalnızca belirli şahıslara ait olarak nakledilen pek çok farklı yaklaşım bulunmaktadır.²¹ Ancak biz burada yalnızca en meşhur olan bu görüşleri zikretmekle iktifa ediyoruz.

Nakz İtirazına Karşı Verilebilecek Cevap Türleri

Yukarıda zikrettiğimiz ihtilaflar doğrultusunda, yöneltilen nakz itirazları ve bu itirazlara verilen cevaplar da farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla bu cevapların bir kısmı kimi müelliflerce müsellemler kabul edilirken kimisi tarafından edilmemektedir. Bu başlık altında söz konusu ayrımlara girmeksizin eserlerde tespit edebildiğimiz cevap yöntemlerini zikretmeye çalışacağız.

Ayrıca burada verilen örneklerin çoğunda asıl olarak tartışma usulüne dair bilgi vermek amaçladığından, bu örnekler mezheplerin gerçek delillerini, itirazlarını ve cevaplarını teşkil etmeyebilir. Hem bu sebepten hem de doğrudan çalışmanın konusu olmadığından, örneklerde nakz itirazına karşı verilebilecek cevaplar ile yetinilecek, verilen cevaplar sonrasında tartışmanın ne şekilde devam edeceğine değinilmeyecektir.

17 Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4:46; Abdülalî Muhammed Leknevî, *Fevâtilihü'r-rahamût* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002), 2:328.

18 Fahreddin Muhammed b. Ömer Râzî, *el-Mahsûl*, nşr. Tâhâ Câbir (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997), 5:258.

19 İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*, nşr. Salah b. Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997), 2:102; Râzî, *el-Mahsûl*, 5:237.

20 İbn Hâcib, *Münteha'l-vusûl*, 181-182; İcî, *Şerhu'l-Adud*, 299; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 5:263.

21 Bkz. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 5:262-264; Muhammed b. Ali Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, nşr. Ahmed Azv (Beyrut: Dâru'l-kitâbî'l-arabî, 1999), 2:147- 149.

1. Nakz Meselesinde İletin Bulunduğunu Kabul Etmemek

Bu cevap yönteminde muallil, muterizin²² ileri sürdüğü ve söz konusu illetin bulunmasına rağmen hükmün bulunmadığını iddia ettiği meseleyi ele alır ve bu meselede söz konusu illetin bulunmadığını söyleyerek cevap verir.²³

Örneğin Hanefiler “necasetten arındırılması farz olan bir uzuv” olması illetini ileri sürerek gusülde ağız ve burnu yıkamanın da farz olduğunu iddia ederler. Şâfiîler ise buna karşılık gözün de necasetten arındırılması farz olan bir uzuv olduğunu, ancak bu illetin bulunmasına rağmen gözün gusülde yıkanmasının farz olmadığını yani hükmün tehallüf ettiğini ileri sürerek nakz itirazında bulunurlar. Bu cevap yöntemine dayanarak Hanefiler gözün necasetten arındırılması gereken bir uzuv olmadığını yani gözde söz konusu illetin bulunmadığını ileri sürerek bu nakza cevap verebilirler.²⁴

Bu cevabın sonrasında ise şu soru gündeme gelmektedir: Muterizin, illetin bulunmadığı ileri sürülerek cevap verilen meselede, söz konusu illetin bulunduğunu ispat ederek müstedili ilzam etme hakkı var mıdır? Yani bu meselede, Şâfiîler gözün de necasetten arındırılması gereken bir uzuv olduğunu ispat ederek Hanefilere bu itirazı kabul ettirmeye çalışabilir mi? Bu noktada farklı görüşler olmakla birlikte çoğunluğun benimsediği görüş, muterizin böyle bir hakkının olmadığı yönündedir. Zira bu durumda hem tartışma konusu değişip konu illetin men edilmesinden hükmün men edilmesine dönmekte hem de muteriz ile müstedil rol değişmiş olmaktadır.²⁵

2. Nakz Meselesinde Hükmün Varlığını İddia Etmek

Muteriz, müstedilin yapmış olduğu kıyas işleminde ileri sürülen illetin bulunduğu başka bir meseleyi zikredip burada hükmün mevcut olmadığını iddia etse, müstedil bu durumda nakz iddia edilen meselede (şayet mezhebine göre hüküm o meselede tehallüf etmiyorsa) hükmün tehallüf etmediğini, bilakis burada da hükmün cari olduğunu söyleyerek cevap verebilir.²⁶

Yukarıda konuya giriş mahiyetinde zikrettiğimiz, satın alınan malın helak olmasından sonra tarafların yeminleştikten sonra helak olan malın kıymetinin

22 Muallil ve muteriz ifadeleri, cedel ve münâzarada tartışmanın taraflarını ifade eden terimlerdir. Bu terimler farklı şekillerde de ifade edilebilmektedir. Muallil ifadesi; müstedil, müddei ve mücib kelimeleri gibi tartışmada iddia ileri süren ve bunu savunan tarafı ifade etmek için kullanılır. Muteriz ifadesi ise; mâni ve sâil kelimeleri gibi, iddia sahibinin iddiasına itirazlar yönelten, bu iddianın delilini isteyen taraf için kullanılır. Bkz. Muhammed Emin Şinkîti, *Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara*, nşr. Suud b. Abdülaziz (Mekke: Dâru âlemi'l-fevâid, ty), 2:38.

23 Şîrâzî, *el-Mûlahhas*, 2:683.

24 Şîrâzî, *el-Mûlahhas*, 2:683.

25 Şîrâzî, *el-Mûlahhas*, 2:679; Ebü'l-Vefâ Ali İbn Akîl, *Kitâbü'l-cedel alâ tarîkati'l-fukahâ* (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ty), 57; İbn Hâcib, *Münteha'l-vusûl*, 196.

26 Tâceddin Ebü Nasr Abdülvehhab Sübkî, *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995), 3:106.

ve semenin iade edilerek akde son verilebileceğine dair örnek bu cevap türünün örnekleri arasında zikredilir. Farklı bir örnek olarak; “çocuğun köle olmasının illeti annesinin köle olmasıdır; yani anne köleyse doğurduğu çocuk da köledir” şeklinde bir iddia ileri sürülse, tartışmanın karşı tarafı buna *veled-i mağrûrun*²⁷ köle olmaması ile nakz yönelterek hükmün tehallûf ettiğini söyleyebilir. Bu durumda müstedil; *veled-i mağrûr* meselesinde de hükmün mevcut olduğunu iddia ederek bu itiraza cevap verebilir. Müstedil burada; “aslında çocuk köle olarak doğmuş, sonrasında aldanan babası adına azat edilmiştir. Zira çocuğun öncesinde köle olduğunu takdir etmezsek bu durumda aldanan babanın, annenin efendisine çocuğun kıymetini ödemesinin bir anlamı olmazdı. Çünkü hür insana kıymet biçilmez.” şeklinde bir teville başvurmaktadır.²⁸

Yine bu cevap türünde de bir öncekinde olduğu gibi muterizin nakz meselesinde hükmün tehallûf ettiğine dair delil getirmeye hakkı olup olmadığı üzerinde durulmuş ve usulcülerin çoğunluğu onun böyle bir hakkı olmadığını kabul etmiştir.²⁹

3. Nakz Meselesinde Nass Olduğunu Bilmediğini Söylemek

Bu cevap türünde müstedil, kendisine itiraz olarak yöneltilen nakz meselesinin kendisini ilzâm etmeyeceğini, nakz meselesinin hükmünün kesin bir nassa dayanmamasına bağlamaktadır.³⁰

Örneğin; bir kişi hac için ihrama girip avlansa, sonrasında da umre için ihrama girip avlansa, bu kişiye iki ceza gerekmektedir. Buna kıyasen Hanefiler, hacc-ı kırân yapan bir kişinin avlanıp bir hayvanı öldürmesi durumunda, umre ve hac ihramlarının yasaklarının çiğnenmesi illetinden hareketle bu kişiye iki ceza gerekeceğini söylemişlerdir. Bu durumda Şâfiîler, temettü haccı yapan kişinin umre ihramındayken bir av hayvanını yaralaması ve sonrasında hac ihramındayken bu hayvanı öldürmesi durumunda, iki ihram için de yasak işlemesine rağmen, bu kişiye iki ceza gerekmeyeceği yönündeki meseleyi nakz olarak ileri sürebilir. Hanefiler ise bu itiraza cevaben, bu konuda bir nassın mevcudiyetini bilmediklerini, bu kişiye de iki cezanın gerekmesinin muhtemel olduğunu söyleyerek nakz iddiasını men edebilirler.³¹

27 Aldatılan babanın çocuğu anlamına gelen bu ifade şu anlama gelir: Bir cariye, kendisinin cariye olduğunu gizleyerek bir hür erkekle evlense ve bunun neticesinde bir çocuk doğursa, bu durumda doğan çocuk (normalde annesi cariye olduğu için kendisi de köle olması gerekirken) aldatılan babası adına hür kabul edilir. Aldatılan babanın da doğan çocuğun değerini annenin efendisine ödemesi gerekir. Bkz. Muhammed b. Ahmed Serahsî, *el-Mebûsât* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1993), 17:176-177.

28 Sübkî, *el-İbhâc*, 3:107; Zerkeşî, *el-Bahrû'l-muhît*, 5:273.

29 Şîrâzî, *el-Mülahhas*, 2:679.

30 Şîrâzî, *el-Mülahhas*, 2:681.

31 Şîrâzî, *el-Mülahhas*, 2:681-682.

Böyle bir durumda müstedilin hataya düşüp düşmediği üzerinde durulmuş ve Ebü't-Tayyib et-Taberî (450/1058) ile öğrencisi Şîrâzî (476/1083) arasındaki bu meseleye dair ihtilafa yer verilmiştir. Taberî böyle bir durumda kendi mezhebinin görüşünü bilmediği için müstedilin bu kıyasla istidlâlde bulunmaya hakkı olmadığını savunmaktadır. Genel kabul gören ve Şîrâzî'nin savunduğu görüşe göre ise bu şekildeki bir cevap geçerlidir ve müstedil bu durumda nakz meselesinde de yapmış olduğu kıyasa göre hüküm verebilir; böylece temettü haccı yapan bu kişiye de iki ceza gerektiğini söyleyerek hükmün tehallûf etmediğini iddia edebilir.³²

4. Nakz Meselesinde Maninin Olduğunu Söylemek

Bir mani sebebiyle illet bulunmasına rağmen hükmün tehallûf etmesinin nakza sebebiyet vermeyeceği görüşünün pek çok usul âlimi tarafından kabul edildiğine yukarıda değinmiştik. Buna binaen müstedil, kendisine yöneltilen nakz meselesinde illetin hükmü doğurmamasının, hükmün bulunmasını engelleyen münasip bir vasıftan kaynaklandığını söyleyerek nakz iddiasını defedebilir.³³

Örneğin kesici demir bir aletle adam öldürme durumuna kıyasla ağır bir cisimle vurarak adam öldürmenin de kisası gerektireceği hükmüne varan ve burada illetin “düşmanca kasten adam öldürmek” olduğunu söyleyen müstedile itiraz eden hasım, “çocuğunu düşmanca kasten öldüren babaya kisas uygulanmamaktadır” diyerek, müstedilin illetinin nakz olduğunu iddia edebilir. Bu durumda müstedil, söz konusu meselede hükmün tehallûfünün nakza yol açmasını engelleyen bir maninin olduğunu; bu maninin de babalık vasfı olduğunu söyleyerek nakz itirazına cevap verebilir. Nitekim baba evladın varlık sebebi ve evladın kisas sebebiyle babanın yok edilme sebebi kılınması hoş olmayacaktır.³⁴

5. Meselenin İstisna Edildiğini ya da İstihânen Olduğunu Söylemek

Bu cevap türü³⁵ bir önceki cevap türü kapsamında da değerlendirilebilir. Nitekim meselenin istisna edilmiş olması ya da istihânen verilmiş bir hüküm olması bir mani olarak sayılabilir. Ancak çokça başvurulması ve bu cevap türünde müstedilin hasımının da kabul ettiği bir delil ileri sürerek söz konusu meselenin genel kuraldan istisna edildiğini söylemesi sebebiyle ayrı bir başlık altında ele almak uygun olacaktır.

Mesela Hanefiler hadesin kasten ya da unutarak meydana gelmesi durumunda ibadetin bozulacağına kıyasla, “kasten yapıldığında ibadeti bozan

32 Şîrâzî, *el-Mûlahhas*, 2:682; İbn Akîl, *el-Cedel*, 58.

33 Necmeddin Süleyman Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1987), 3:505.

34 Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 3:505; Sübkî, *el-İbhâc*, 3:108.

35 Şîrâzî, *el-Me'ûne*, 245.

şeylerin unutarak yapıldığında da bozacağı” illetinden hareketle namazda unutarak konuşma durumunda ibadetin bozulacağını söylerler. Şâfiîler ise bu illetin oruçlu kişinin unutarak yemesi örneği ile nakz olacağını ileri sürebilirler. Bu durumda Hanefiler buna cevap olarak, oruçla ilgili bu hükmün sünnet sebebiyle³⁶ istihsânen verilmiş bir hüküm olduğunu söyleyerek nakz iddiasını reddedebilirler.³⁷

Bir nassa dayanılarak istihsânen verilmiş hükümlerin, bir kıyasın illetine yönelik nakz itirazı olarak ileri sürülmesinin sıhhati tartışma konusu olmuştur. Bu ihtilafın temelinde bu tehallüfün bir nasstan kaynaklanıyor olması, yani doğrudan Şâri'in söz konusu illeti kabul etmediği fikri yer almaktadır. Bu durumda söz konusu vasfın nass ile istisna edilen alan dışında illet olduğunun anlaşılacağı ve dolayısıyla böyle bir istisnai hükmün kıyasa zarar vermeyeceği görüşü³⁸ yanında; bu istisnai hükmün Şâri'in söz konusu vasfı dikkate almadığını gösterdiğini, dolayısıyla bu gibi hükümlerin nakz meselesi olarak ileri sürülebileceği yönünde de görüşler serdedilmiştir.³⁹

6. İletinin Mansûs Olduğunu ve Mansûs İletinin Nakz Olmayacağını Söylemek

Müstedilin illetinin mansûs olduğunu söyleyerek nakza cevap vermesi,⁴⁰ bir önceki cevap türü olan, meselenin istisna ya da istihsân olduğunu söyleyerek cevap vermesine benzemektedir. Ancak bir önceki cevap türünde doğrudan nakz meselesi def edilmeye çalışılırken, burada illetin geçerliliği ispatlanmak suretiyle nakz iddiasının illeti geçersiz kılmayacağı ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Örneğin ağaçtaki yaş hurma karşılığında kuru hurma satımının yasak olmasına kıyasla kuru üzüm karşılığında ağaçtaki taze üzümün satımının da yasak olduğunu söyleyen ve buradaki illetin bir meyvenin yaşı ve kurusunun birbiri karşılığında satılması olduğunu söyleyen müstedile itiraz olarak *bey'ü'l-arâyâ*⁴¹ meselesi ileri sürülebilir ve illetin bu mesele ile nakz olduğu

36 Oruçlunun unutarak da olsa yiyip içmesi orucun imsak rüknünü ihlal ettiği için orucu bozması gerekirken Hanefiler, konuyla ilgili olarak hadislerde geçen “*Bir kimse unuttur da yiyip içerse orucunu tamamlasın. Onu Allah yedirmiş ve içirmiştir.*” (Buhârî, “Savm,” 26; Müslim, “Sıyam,” 171.) gibi ifadeler sebebiyle kıyasa aykırı olarak bu durumlarda orucun bozulmayacağını söylerler. Ebû Bekir b. Mesud el-Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1986), 2:90.

37 Şîrâzî, *el-Me'ûne*, 245.

38 Ebû Hâmid Muhammed Gazâlî, *el-Mustasfâ fi ilmi'l-usûl*, nşr. Muhammed el-Eşkar, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997), 2:355

39 Şîrâzî, *el-Mülahhas*, 2:693; Gazâlî, *el-Müntehal*, 447.

40 Tufi, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 3:507.

41 *Bey'ü'l-arâyâ*; ağaçtaki yaş hurmaların toptan şekilde belli miktardaki kuru hurma karşılığında satımını ifade etmektedir ve aynı miktarda olan yaş hurma ile kuru hurmayı karşılıklı

söylenbilir. Bu durumda müstedil, belirtmiş olduğu illetin mansûs olduğunu ve mansûs illetin nakz olmayacağını, *bey'ü'l-arâyâ* meselesi haricindeki durumlarda illetin geçerliliğinin devam edeceğini söyleyebilir. Nitekim meyvenin kurusu ile yaşının birbiri karşılığında satımının yasaklığını bildiren rivayet, ima ile de olsa yasaklığın illetinin bu olduğuna delalet etmektedir. Dolayısıyla bu illet mansûstur. *Bey'ü'l-arâyâ* ise istisna olarak caiz kabul edilmekte, mansûs illeti geçersiz kılmamaktadır.⁴²

7. Nakz Meselesinde Bir Şart Eksikliği Olduğunu Söylemek

Şart eksikliği sebebiyle illetin hükmü doğurmaması durumunda nakzın illeti geçersiz kılmayacağı yönündeki görüşe yukarıda değinmiştik. Buna binaen örneğin Hanefiler, üzerinden bir yıl geçmiş nisap miktarı mal olma illetinden hareketle altın ve gümüşe kıyasla süs eşyalarının da zekâtının verileceğini söylemişlerdir. Şâfiîler bu konuda küçük çocukların ve mecnunların nisap miktarı mallarının üzerinden bir yıl geçse de bunların zekâta tabi olmadığını söyleyerek nakz iddiası yöneltebilir. Bu durumda Hanefiler de burada şart eksikliği bulunduğu için hükmün bulunmadığını söyleyerek cevap verebilirler ki bu şart da çocukların ve mecnunların ibadetlerle mükellef olmayışıdır.⁴³

8. Lafzın Manasıyla Nakzı Defetmek

Lafzın manasıyla nakzın defedilmesi işleminde müstedil, kendisine yöneltilen nakz itirazına, doğrudan kendi yapmış olduğu kıyas işleminde kullandığı ifadeler üzerinden açıklama yaparak bu itirazı defetmeye çalışmaktadır. Bu şekilde nakzın defedilmesi, lafzın zâhiri ile ve lafzın tefsiri ile olmak üzere iki şekilde cereyan etmektedir.

Lafzın muktezası ile nakzın defedilmesi: Örneğin Şâfiîler annesi ceylan olan hayvana zekâtın taalluk etmemesine kıyasla babası ceylan annesi koyun olan hayvana da zekâtın taalluk etmeyeceğini söylemişler; illet olarak da “anne-babasından en az birinin hiçbir durumda zekâta tabi olmaması”nı ileri sürmüşlerdir. Bu durumda muteriz, Şâfiîlerin görüşünün ana-babasından birisi malûfe (yemle beslenen) diğeri sâime (merada otlayarak beslenen) olan hayvan örneği ile nakz olacağını, zira bu hayvanın zekâta tabi olacağını söyleyerek itirazda bulunabilir. Bu durumda Şâfiîler lafzın muktezasından yola çıkarak; illeti zikrederken, ana-babasından birisine “hiçbir durumda” zekâtın taalluk etmemesini zikrettiklerini; malûfe hayvanın ise sâime olabilme ve

---

satmak anlamına gelen ve haram olan müzâbene akdinin aksine belli şartlar altında caiz kabul edilmektedir. Bkz. Halit Ünal, “Arâyâ,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 3 (Ankara: TDV Yay., 1991), 337.

42 Tufi, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 3:507; Niyâzi, “el-İ'tirâzâtü'l-vâridetü ale'l-kıyâs,” 243.

43 Tufi, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 3:505.

zekâta tabi olabilme durumunun söz konusu olduğunu söyleyerek nakzı reddedebilir.⁴⁴

Lafzın tefsiri ile nakzı defetme durumu da aynı örnek üzerinden açıklanabilir. Buna göre şayet Şâfiîler en başta illeti zikrederken “hiçbir durumda” kaydını koymasa ve aynı itiraz yöneltile, bu durumda Şâfiîler; “Bizim, ana-babasından birine zekâtın taalluk etmemesi ile kastımız, “hiçbir durumda” taalluk etmemesidir” diyerek lafzın tefsiri yoluyla cevap verebilir ve nakzı reddedebilir.⁴⁵

9. Asıl ile Fer'i Eşitlemek (Tesviye)

Hanefîler dışındaki usulcülerin çoğu tarafından makbul görülmeyen bu cevap türünde müstedil, kendisine yöneltilen nakz meselesinin farklı bir asla kıyas edildiğini ve bu asıl ile fer'in de aynı hükümde olduğunu, dolayısıyla söz konusu mesele ile kendi illetinin nakz olmayacağını ileri sürmektedir.⁴⁶

Örneğin Hanefîler kocası vefat eden kadının ihdâd (yas tutma) yükümlüsü olmasına kıyasla, bâin talakla boşanma illetine dayanarak, kocası tarafından sözlü olarak bâin talakla boşanan kadının da iddeti süresince yas tutmasının gerekli olduğunu söylemişlerdir. Şâfiîler ise kocası tarafından bâin talakla boşansa bile zimmî kadının ihdâd yükümlüsü olmadığını ileri sürerek, Hanefîlerin tespit etmiş oldukları illetin nakz olacağını iddia etmişlerdir. Bu itiraz karşısında Hanefîler, fer' olan “kocası tarafından bâin talakla boşanan zimmî kadın”ın, asıl olan “kocası ölen zimmî kadın” a hüküm açısından eşit olduğunu, nitekim kocası ölen zimmî kadının ihdâd yükümlüsü olmadığını, dolayısıyla zimmî kadın örneğinin kendilerini ilzâm etmeyeceğini söyleyebilirler.⁴⁷

Bu tür cevabın geçersiz olduğunu savunanlar, müstedilin yapması gereken şeyin, nakz meselesi olarak ileri sürülen meseleyi, illeti geçersiz kılmaya-
cak şekilde açıklamak olduğunu söylemişlerdir. Burada ise muterizin müstedile yöneltmiş olduğu itiraz cevapsız kalmakta, buna ilaveten müstedil kendi belirlediği illetin bulunduğu ancak hükmün bulunmadığı başka bir örneği daha (kocası ölen zimmî kadın meselesini) zikretmektedir ki bu durumda bir olan nakz meselesi ikiye çıkmış olmaktadır.⁴⁸

10. İletinin Tahsisinin Caiz Olduğunu Söylemek

Nakz itirazına böyle bir cevap ile mukabelede bulunmanın geçersiz olduğunu söyleyen Şîrâzî, geçersiz de olsa böyle bir cevaba illetin tahsisinin kendilerine göre caiz olmadığını söyleyerek karşılık verileceğini ifade etmiştir. Ayrıca

44 Şîrâzî, *el-Mülahhas*, 2:686-687.

45 Şîrâzî, *el-Mülahhas*, 2:687.

46 Şîrâzî, *el-Me'ûne*, 244.

47 Şîrâzî, *el-Mülahhas*, 2:690-691.

48 Şîrâzî, *el-Me'ûne*, 245; Gazâlî, *el-Müntehal*, 457.

Şîrâzî, her ne kadar Hanefilerden illetin tahsisine cevaz verenler olsa da o günün şartlarında artık Hanefilerin de buna cevaz vermediğini ve nakzdan kaçındığını ileri sürerek, Hanefilerin bu şekilde cevap vermesinin batıl olacağını söylemiştir.⁴⁹

11. Nakz Meselesinin Rasûlullâh'a (s.a.s.) Özel veya Mensûh Olduğunu Söylemek

Mensûh olan veya Rasûlullâh'a (s.a.s.) has olan bir hüküm ile nakz itirazında bulunmanın sıhhati noktasında usulcüler arasında ihtilaf olmakla birlikte bunun sahih olmayacağı yönündeki görüşün daha doğru olduğu söylenmiştir.⁵⁰ Bu durumda müstedil, nakz meselesinin mensûh olduğunu ve bu nakzın bağlayıcı mahiyette olmadığını söyleyerek cevap verir.⁵¹

Mesela Şâfîiler rehin lafzı ile nikâh yapılamamasına kıyasla hibe lafzıyla da yapılamayacağını söyleyip bunun illeti olarak da "kendisiyle nikâh dışında bir akdin yapıldığı lafız olma"yı ileri sürse, Hanefiler bu illete Rasûlullâh'ın (s.a.s) hibe lafzı ile olan nikâhını nakz olarak sunabilir. Bu durumda Şâfîiler söz konusu hükmün Rasûlullâh'a (s.a.s) has olduğunu ve onun vefatıyla birlikte ortadan kalktığını söyleyerek cevap verebilirler.⁵²

Namazda konuşan kimseye kıyasla, namazda unutarak konuşan kimsenin de namazının bozulacağı iddiasına karşılık muteriz, İslam'ın ilk dönemlerinde namazdayken konuşan kimselerin namazlarının bozulmadığı yönündeki hükmü nakz olarak ileri sürebilir. Müstedilin, bu hükmün yalnızca İslam'ın ilk dönemlerine has bir uygulama olduğunu, sonraki zamanlarda bunun neshedildiğini söyleyerek nakzı savması ise meselenin hükmünün mensûh olması durumuna örnek olarak zikredilebilir.⁵³

12. İllete Nakzı Giderecek Bir Ziyadede Bulunmak

Bazı Şâfîî usulcülerden nakledilmekle birlikte sahih bir yöntem olmadığı düşüncesi daha baskın olan bu cevap yönteminde; müstedil kendisine yöneltilen nakz itirazını defedebilmek için ilk başta zikrettiği illete ekleme yapmaktadır. Bazı usulcülerin yapılan eklemeleri; illete, illet zikredildiğinde doğal olarak kişinin aklına gelen bir ifade ekleme ve akla gelmeyen bir ifade ekleme şeklinde iki kısma ayırıp bunlardan birincisinin sahih, ikincisinin ise batıl olduğunu söylediği aktarılmakla birlikte bunların tümünün batıl olduğu fikri hâkim görüştür. Nitekim müstedil illete herhangi bir ekleme yaptığında, artık

49 Şîrâzî, *el-Mûlahhas*, 2:693.

50 Gazâlî, *el-Müntehal*, 448-450; Merdâvî, *et-Tahbîr*, 7:3620.

51 İbn Akîl, *el-Cedel*, 60.

52 Şîrâzî, *el-Mûlahhas*, 2:695; İbn Akîl, *el-Cedel*, 60.

53 İbn Akîl, *el-Cedel*, 60.

münazarada ilk kullandığı delili inkıtaa uğramış ve bu delilini bırakmış sayılmaktadır.⁵⁴

Örneğin ribânın illeti olarak yenilebilir olma vasfını tayin eden müstedile karşı muteriz, bu illetin, altın ve gümüşün satımı örnekleriyle nakz olacağını, zira bunların yenilebilir olmadığını söylese ve bunun üzerine müstedil ilk belirlediği illete ilavede bulunarak “yenilebilir ve aynı cins olma” şeklinde değişikliğe gitse, bu tavır genel kabule göre makbul değildir.⁵⁵

Sonuç

Usûlî cedel yönteminde taraflara çelişkiye düşmeme ve kendi görüşünü tutarlı bir şekilde savunarak bu görüşü karşı tarafa kabul ettirmenin metotlarına yer verilmektedir. Bu noktada nakz itirazı cedelde oldukça önem verilen ve çokça başvurulmuş bir itiraz türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Usulcüler nakzın illeti geçersiz kılıp kılmayacağı hususunda ise ihtilaf etmiştir.

Nakzın illete yönelik geçerli bir itiraz olup olmaması noktasında en önemli etken, illetin tahsisinin caiz olup olmaması noktasındaki görüş ayrılıklarıdır. Özellikle kimi Hanefî çevreler tarafından kabul edilen illetin tahsisinin cevazı noktasındaki bu görüş, usulcülerin çoğunluğu tarafından kabul edilmemiş ve illetin bulunmasına rağmen hükmün bulunmamasının, söz konusu illetin geçersizliğine delalet edeceği görüşü hâkim olmuştur. Bununla birlikte, illetin bulunmasına rağmen hükmün tehallüfünün hangi durumlarda illeti geçersiz kılacağı noktasında usulcüler farklı görüşler serdetmişlerdir ki bu farklılıklar gerek itirazların yöneltilmesinde gerekse yöneltilen itirazlara verilebilecek cevaplarda kendini göstermiştir.

Burada şu hususa da değinmek gerekecektir: Zikrettiğimiz tartışmalarda mezheplere nispet edilen görüşler hüküm bazında gerçeği yansıtsa da sunulan argümanlar bazında gerçeği yansıtmayabilir. Burada zikredilen argüman ve itirazların pek çoğunun, tartışma yöntemi öğretmeye yönelik olarak tasarlanmış farazî itirazlar ve savunular olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla yalnızca cedel eserinde verilen bilgilerden hareketle bir mezhebin söz konusu meseledeki gerçek tavrını net olarak kestirmek mümkün olmayacaktır.

Tüm bu zikrettiklerimizden hareketle; kıyas işlemi yapılırken tespit edilecek olan illetin gerek nakz olmamasına özen gösterilmesi gerekse bu illetin geçerliliğini ortaya koyacak yeterli argümanlara sahip olunması ve buna yöneltililebilecek olan itirazların geçerli olup olmadığına dair bilgi sahibi olunması gerektiği söylenebilir. Dahası; çelişkiye düşmeden kendi görüşünü savunmayı ve hasmı ilzâm etmeyi öğreten cedelde yer verilen diğer itiraz ve

54 Şîrâzi, *el-Mülahhas*, 2:696; İbn Akîl, *el-Cedel*, 59.

55 Şîrâzi, *el-Mülahhas*, 2:696.

cevap yöntemleri üzerinde de durmak gerekir ki ilmi tartışma neticesinde tutarlı ve doğruya en yakın neticeye ulaşılabilsin.

Kaynakça

- Başoğlu, Tuncay. "Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Buhârî, Abdülaziz b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*. Neşreden Ahmed Attar. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik. *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*. Neşreden Salah b. Muhammed. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik. *el-Kâfiye fi'l-cedel*. Neşreden Fevkiye Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye, 1979.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mustasfâ fi ilmi'l-usûl*. Neşreden Muhammed el-Eşkar. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Müntehal fi'l-cedel*. Neşreden Ali el-Umeyrînî. Beyrut: Dâru'l-varrâk, 2004.
- İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ Ali. *Kitâbü'l-cedel alâ tarîkati'l-fukahâ*. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ty.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-lüğa*. Neşreden Abdüsselam Muhammed Harun. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1979.
- İbn Hâcib, Osman b. Amr. *Müntehal-ıvusûl ve'l-emel fi ilmeyi'l-usûli ve'l-cedel*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1985.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1414.
- İbnü'l-Cevzî, Muhiddin Yusuf el-Hanbelî. *el-Îzâh li-kavânini'l-istilâh fi'l-cedel ve'l-münâzara*. Neşreden Mahmud b. Muhammed ed-Değim. Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 1995.
- İcî, Adudüddin Abdurrahman. *Şerhu'l-Adud alâ Muhtasari'l-Müntehal-ıvusûli*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2000.
- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mesud. *Bedâi' u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986.
- Leknevî, Abdülalî Muhammed. *Fevâtihu'r-rahamût*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002.
- Merdâvî, Ali b. Süleyman. *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fi usûli'l-fıkh*. Neşreden Abdurrahman el-Cibrîn. 8 cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2000.
- Niyâzî, Muhammed Yusuf Ahundcân. "el-İtirâzâtü'l-vâridetü ale'l-kıyâs." Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1995.
- Niyâzî, Muhammed Yusuf Ahundcân. "el-Mülâhhas fi'l-cedel fi usûli'l-fıkh li's-Şeyh Ebî İshâk İbrâhîm b. Ali b. Yusuf eş-Şirâzî." Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1986.
- Pezdevî, Ali b. Muhammed. *Usûlü'l-Pezdevî Keşfü'l-esrâr içinde*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.

- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl*. Neşreden Tâhâ Câbir. 6 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. 30 cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1993.
- Sübkî, Tâceddin Ebû Nasr Abdülvehhab. *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*. Neşreden Ahmed Azv. 2 cilt. Berut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1999.
- Şinkîtî, Muhammed Emin. *Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara*. Neşreden Suud b. Abdülaziz. 2 cilt. Mekke: Dâru âlemi'l-fevâid, ty.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. *el-Me'ûne fi'l-cedel*. Neşreden Abdülmecid Türkî. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1988.
- Tûfî, Necmeddin Süleyman. *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*. Neşreden Abdullah b. Abdülmuhsin. 3 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1987.
- Ünal, Halit. "Arâyâ," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3:337. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Zerkeşi, Bedreddin Muhammed. *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*. 6 cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-evkâf ve'-ş-şu'ûni'l-islâmiyye, 1996.